NAAC 'B+' Grade

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture."

- Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

ARTS & COMMERCE COLLEGE, KADEPUR

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Internal Quality Assurance Cell and Research Committee Jointly Organizes

A One-Day Multidisciplinary Online National Seminar

On

CONTRIBUTION OF INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM FOR SUSTAINABLE INDIA

(शाश्वत भारतासाठी भारतीय ज्ञान प्रणालीचे योगदान)

(MNSCIKSSI - 2026)

CERTIFICATE

This is to certify that

Prof. Vasim Ismail Ambekari

Assistant Professor

has participated in the One-Day Multidisciplinary Online National Seminar organized by **Arts and Commerce College, Kadepur on Wednesday, 18th February 2026**.

Mr. Dipak C. Devkar	Mr. Dilip A. Pawar	Dr. Vijaya P. Pawar	Dr. Lalasaheb G. Jadhav
Coordinator, IQAC	Seminar Coordinator	Seminar Convener	Principal

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Single Blind Review / Double Blind Review

Volume - XIV | Issue - II
February - July 2026
Marathi Part - II / Hindi Part - I

Impact Factor / Indexing
2026 - 8.246
(www.sjifactor.com)

Ajanta Prakashan

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Single Blind Review / Double Blind Review

Volume - XIV | Issue - II | February - July 2026

MARATHI PART - II / HINDI PART - I

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

Impact Factor / Indexing
2025 - 8.077
www.sjifactor.com

EDITOR

Dr. Vinay Shankarrao Hatole
Assistant Professor, International Center of Excellence in Engineering
& Management (ICEEM) College, Waluj, Chhatrapati Sambhajinagar. (MS)

PUBLISHED BY

AJANTA PRAKASHAN
Jaisingpura, Chhatrapati Sambhajinagar. (MS)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अनु.क्र.	लेख आणि लेखकचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	महाभारतातील 'शांतीपर्व': राजधर्माची संकल्पना आणि वर्तमान राजकारणातील तिची प्रासंगिकता **डॉ. शाहीद मुस्ताक मुल्ला**	१-६
२	भारताच्या शाश्वत विकासासाठी उपयुक्त प्राचीन ग्रामीण अर्थव्यवस्था **डॉ. सदाशिव राजाराम बनकर**	७-१०
३	प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती आणि शाश्वत विकास : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन **प्रा. शीला बाळासाहेब इंगवले**	११-१६
४	लोकसाहित्यातील संस्कृती, नीती व मूल्यव्यवस्था **प्रा. स्मिता कोंडिबा कालभूषण**	१७-२३
५	भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि हरित विपणन : परंपरा आणि आधुनिक शाश्वततेच्या उद्दिष्टांमधील दुवा **Smt. Chhaya Kashinath Labhade**	२४-३१
६	'कृषि-पराशर' आणि 'वृक्षायुर्वेद' मधील तत्त्वांचा वापर करुन शाश्वत शेतीचा आर्थिक आराखडा **प्रा. श्रीमती स्नेहल गौतम बनसोडे**	३२-३६
७	वारकरी संप्रदायातील भजन-कीर्तन परंपरेचे कलात्मक मूल्यांकन **Miss. Tejaswini Jaysing Parabkar** **Prof. Shivshankar Patwari**	३७-४१
८	बौद्ध तत्त्वज्ञान आणि आधुनिक मानसशास्त्र: एक विश्लेषणात्मक व प्रायोगिक अभ्यास **प्रा. श्रीमती वंदना कृष्णत थोरात**	४२-४६
९	भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि मराठी संत परंपरेतील स्त्री-ज्ञान, भक्ती व सामाजिक प्रबोधन: एक चिकित्सक अन्वयार्थ **प्रा. श्री. वसीम इस्माईल आंबेकरी**	४७-५०
१०	आत्मनिर्भर भारतासाठी आर्थिक साक्षरतेची गरज व महत्व **वाघे गोरख मारुती** **डॉ. रामटेके अंजली राजेंद्र**	५१-५५
११	पालि भाषा संवर्धन: इतिहास आणि वर्तमान **प्रा. अमर विलास डोणे**	५६-६१
१२	भारतीय ज्ञान प्रणालीचे प्रतिक: कुंभ मेळा **Dr. Madhukar Vithoba Jadhav**	६२-६६
१३	लोकसाहित्यातील संस्कृती, नीती, मूल्यव्यवस्था **डॉ. वंदना माधव चव्हाण**	६७-७२

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अनु.क्र.	लेख आणि लेखकचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	प्राचीन भारतीय राज्यशास्त्र आणि परराष्ट्र धोरण: कौटिल्य प्रणित 'सप्तांग' आणि 'मंडल' सिद्धांतांचा समकालीन संदर्भात चिकित्सक अभ्यास **प्रा. प्रमोद सुकुमार कराडे**	७३-७७
१५	भाई गणपतराव देशमुख यांच्या संदर्भात माणदेशी पाणी परिषद चळवळीचे ऐतिहासिक विश्लेषण **प्रियंका पांडुरंग सरगर** **डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर**	७८-८२
१६	'वैदिक काळातील शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास' **हरिदास गोविंद ढोके**	८३-८८
१७	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती **श्री. राजेंद्र पांडुरंग महानवर**	८९-९४
१८	आदिवासी कवितांमध्ये प्रतिबिंबित झालेली पर्यावरणीय शाश्वत विकासाची जीवनमूल्ये **प्रा.रघुनाथ चंदर गवळी**	९५-१००
१९	ब्रिटीश आक्रमण व शैक्षणीक जीवनावरील परिणाम **डॉ. रमेश महादेवराव भगत**	१०१-१०४
२०	वीरशैव-लिंगायत संत साहित्यातील शाश्वत जीवनमूल्ये **श्री. शिवशरण गुरुपदआप्पा रटकलकर**	१०५-११०
२१	संत तुकारामांच्या अभंगातील शाश्वत जीवन दृष्टी **डॉ. विजया प्रशांत पवार**	१११-११७
२२	भारतीय ज्ञान प्रणालीचे ऐतिहासिक योगदान **प्रा. श्री. सोनवणे राजेंद्र रामचंद्र**	११८-१२१
२३	'संत तुकारामांच्या अभंगातील शाश्वत जीवनमूल्ये' **प्रा. कविता राहुल हातकणंगलेकर**	१२२-१२५
२४	महात्मा बसवेश्वरांचे तत्त्वज्ञान, व्यवसाय नीतिशास्त्र व व्यावसायिकता : समकालीन अभ्यास **डॉ. संदीप लोखंडे** **प्रा. अभय जायभाये**	१२६-१३०
२५	भारतीय ज्ञान परंपरा: गुप्त काळातील धार्मिक विचार **प्रा. श्रीमती तेजश्री तानाजी सरकाळे**	१३१-१३७

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अनु.क्र.	लेख आणि लेखकचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	मराठी साहित्यातील शाश्वत पर्यावरणीय विचार **सौ. शिला रघुनाथ कवडे**	१३८-१४२
२७	’लोकसाहित्यातील संस्कृती नीती व मूल्यवस्था’ **प्रा. उदय शिंदे**	१४३-१४६

९. भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि मराठी संत परंपरेतील स्त्री-ज्ञान, भक्ती व सामाजिक प्रबोधनः एक चिकित्सक अन्वयार्थ

प्रा. श्री. वसीम इस्माईल आंबेकरी
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, वेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड.

१. सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंधात महाराष्ट्राच्या मध्ययुगीन कालखंडातील स्त्री-संत साहित्याचा अभ्यास 'भारतीय ज्ञान प्रणाली' या चौकटीतून करण्यात आला आहे. वारकरी आणि महानुभाव संप्रदायातील महिला संतांनी केवळ आध्यात्मिक भक्ती केली नाही, तर त्यांनी तत्कालीन सामाजिक चौकटीला छेद देत 'अनुभवधिष्ठित ज्ञानाची' निर्मिती केली. मुक्ताबाई, जनाबाई, सोयराबाई, कान्होपात्रा आणि विठाई यांसारख्या संतकवयित्रींनी अभंग आणि ओव्यांच्या माध्यमातून समता, नैतिकता आणि मानवी मूल्यांचे जे लोकशिक्षण दिले, त्याचा आढावा येथे घेण्यात आला आहे. हा प्रबंध स्त्री-संतांच्या साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी आणि त्यांच्या ज्ञानाचे स्वरूप स्पष्ट करतो.

मुख्य संज्ञा: भारतीय ज्ञान प्रणाली, संतसाहित्य, स्त्री-संत, लोकभाषा, अनुभवज्ञान, सामाजिक प्रबोधन, वारकरी संप्रदाय, समता.

२. प्रस्तावना

भारतीय ज्ञान परंपरेचा इतिहास अत्यंत प्राचीन आणि समृद्ध आहे. मात्र, दीर्घकाळपर्यंत 'ज्ञान' म्हणजे केवळ संस्कृत भाषेतील कर्मकांड किंवा ग्रंथप्रामाण्य असाच समज होता. १२ व्या आणि १३ व्या शतकात महाराष्ट्रात उदयाला आलेल्या संत चळवळीने ही ज्ञानाची दारे जनसामान्यांसाठी आणि विशेषतः स्त्रियांसाठी खुली केली. संतांचे हे ज्ञान केवळ परलोकाचा विचार करणारे नव्हते, तर ते 'इहलोकातील' जगणे सुसह्य करणारे 'लोकज्ञान' होते.

महाराष्ट्रातील स्त्री-संत चळवळ ही जागतिक इतिहासातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण घटना आहे. ज्या काळात स्त्रीला 'अज्ञान' आणि 'अस्वातंत्र्य' यांच्या शृंखलेत जखडले होते, त्या काळात या संतकवयित्रींनी स्वतःची स्वतंत्र वैचारिक ओळख निर्माण केली. त्यांचे साहित्य म्हणजे केवळ काव्य नाही, तर तो एक सामाजिक दस्तऐवज आहे.

३. संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये महिला संतांच्या योगदानाचे महत्त्व अधोरेखित करणे.
२. स्त्री-संतांच्या साहित्यातील 'अनुभवधिष्ठित ज्ञानाचा' सामाजिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे.
३. मध्ययुगीन सामाजिक विषमतेवर स्त्री-संतांनी केलेल्या भाष्य आणि बंडखोरीचे विश्लेषण करणे.

४. ऐतिहासिक संदर्भ आणि वैज्ञानिक चिकित्सा

मराठी संतपरंपरेचा वैज्ञानिक अभ्यास गेल्या दोन शतकांपासून प्रकर्षाने सुरू आहे. न्या. गोविंद रानडे यांनी त्यांच्या 'Rise of the Maratha Power' या ग्रंथात स्पष्ट केले की, संतांनी केवळ भक्ती शिकवली नाही, तर राष्ट्राची नैतिक बांधणी केली. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संत चळवळीतील समतेच्या बीजांचा गौरव केला. वि. का. राजवाडे, पु. ग. सहस्रबुद्धे आणि अलीकडच्या काळातील दुर्गाबाई भागवत, सरोजिनी बाबर, तारा भवाळकर यांसारख्या विदुषींनी स्त्री-संतांच्या साहित्यावर प्रकाश टाकला आहे. हे साहित्य म्हणजे लोकशिक्षण आणि मूल्यपरिवर्तनाची एक जिवंत परंपरा आहे.

५. भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि स्त्री-संतांचे 'लोकज्ञान'

भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या (IKS) दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, ज्ञान हे केवळ पुस्तकात नसते तर ते अनुभवातून येते. महिला संतांनी हेच सिद्ध केले:

अ. संत जनाबाई : श्रमाचे सौंदर्यशास्त्र आणि भक्तीचा आविष्कार

संत जनाबाई या केवळ नामदेवांच्या घरच्या दासी नव्हत्या, तर त्या मध्ययुगीन काळातील 'श्रमजीवी' स्त्रियांच्या प्रतिनिधी होत्या. त्यांच्या साहित्यातून प्रकट होणारे ज्ञान हे 'कष्टकरी वर्गाचे तत्त्वज्ञान' आहे.

श्रमाचे उदात्तीकरण: जनाबाईंनी घरकाम, दळण, कांडण आणि शेण वेचणे यांसारख्या कष्टाच्या कामांना आध्यात्मिक उंची प्राप्त करून दिली. त्या म्हणतात, "दळिता कांडिता तुज गाईन अनंता". याचा अर्थ असा की, देव केवळ मंदिरात नसून तो श्रमात आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीतील 'कर्मयोग' जनाबाईंनी अतिशय सोप्या भाषेत मांडला.

स्त्री-अस्तित्वाचा हुंकार: मध्ययुगीन काळात स्त्रीने घराबाहेर पडणे निषिद्ध होते. अशा काळात जनाबाई लिहितात, "डोईचा पदर आला खांद्यावरी । भरल्या बाजारी जाईन मी ॥". हे केवळ भक्तीचे वेड नाही, तर समाजाने लादलेल्या 'लज्जा' आणि 'मर्यादा' या संकल्पनांना दिलेले आव्हान आहे.

ईश्वराशी सख्यत्व: विठ्ठलाला त्या आपला सखा, आई आणि प्रसंगी 'दळू-कांडू' लागणारा सोबती मानतात. हा 'सख्यभक्ती'चा प्रवास मराठी साहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे.

ब. संत मुक्ताबाई : प्रज्ञेचे तेज आणि मार्गदर्शक नेतृत्व

मुक्ताबाई या वयाने सर्वात लहान असूनही सर्व संतांच्या 'गुरू' स्थानी होत्या. त्यांच्या साहित्यातून 'योग' आणि 'विवेक' यांचा संगम पाहायला मिळतो.

ताटीचे अभंग : एक सामाजिक मानसशास्त्र: जेव्हा समाजाच्या छळामुळे संत ज्ञानेश्वरांनी स्वतःला घराच्या आत कोंडून घेतले होते, तेव्हा मुक्ताबाईंनी त्यांना उपदेश केला. "योगी पावन मनाचा । साहे अपराध जनाचा ॥". यात मुक्ताबाईंनी हे स्पष्ट केले की, जो ज्ञानी असतो, त्याने समाजाच्या अज्ञानाचा राग न धरता त्यांना क्षमा केली पाहिजे. हे 'सहिष्णुतेचे' ज्ञान आजच्या काळासाठीही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

कूट अभंग आणि तत्त्वज्ञान: मुक्ताबाईंच्या 'मुंगी उडाली आकाशी । तिने गिळिले सूर्यासी ॥' यांसारख्या कूट अभंगांतून अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा कठीण विचार मांडला आहे. ज्ञान हे वयावर अवलंबून नसून ते अनुभवावर असते, हे त्यांनी सिद्ध केले.

क. संत सोयराबाई : समतेची जननी आणि विटाळ-मीमांसा

संत चोखामेळा यांच्या पत्नी असलेल्या सोयराबाईंनी दलित आणि उपेक्षित स्त्रियांच्या वेदनेला वाचा फोडली. त्यांचे साहित्य म्हणजे भारतीय ज्ञान प्रणालीतील 'समतावादी' विचार आहे.

विटाळ संकल्पनेवर प्रहार: त्या काळात अस्पृश्यता ही सर्वात मोठी समस्या होती. सोयराबाई विचारतात, "देहासी विटाळ म्हणती सकळ । आत्मा तो निर्मळ शुद्ध बुद्ध ॥". जर प्रत्येक मनुष्याचा जन्म रक्तामांसातून (विटाळातून) होतो, तर काही माणसे अपवित्र आणि काही पवित्र कशी? हा प्रश्न विचारून त्यांनी धर्मातील दांभिकपणावर बोट ठेवले.

अद्वैताची मांडणी: देहाचा विटाळ हा तात्पुरता असतो, पण अंतरात्म्याला कोणताही विटाळ नसतो. ही मांडणी करून त्यांनी जातीव्यवस्थेच्या मुळावरच आघात केला. त्या म्हणतात, "चोखा म्हणे मज नवल वाटते । विटाळ तो कोठे उरला असे ॥". त्यांच्या साहित्यातील हा समतेचा विचार भारतीय ज्ञान परंपरेला अधिक प्रगल्भ करतो.

ड. संत विठाई : पितृसत्ताक व्यवस्थेविरुद्धचा स्वर

संत विठाई (आणि इतर समकालीन गौण मानल्या गेलेल्या संत स्त्रिया) यांच्या साहित्यातून कौटुंबिक छळाचे आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेचे भीषण वास्तव समोर येते.

कौटुंबिक संघर्षाचे दस्तऐवजीकरण: विठाई लिहितात, "भतारो मज ओढतो एकांती । ओढुनिया बहुत मारी तो मजसी ॥". हा अभंग म्हणजे मध्ययुगीन काळातील कौटुंबिक हिंसाचाराचा पुरावा आहे. भक्तीच्या मार्गावर चालताना स्त्रियांना घरातून कसा विरोध होत असे, हे यातून स्पष्ट होते.

प्रतिकार आणि मुक्ती: विठाई केवळ रडत बसत नाहीत, तर त्या या छळातून मुक्तीसाठी विठ्ठलाचा धावा करतात. भक्ती हे त्यांच्यासाठी छळातून मुक्त होण्याचे आणि स्वतःचे अस्तित्व टिकवण्याचे 'हत्यार' होते.

स्त्री-अनुभवाचे ज्ञान: पुरुष संतांनी जगाच्या दुःखाबद्दल लिहिले, पण स्त्री-संतांनी आपल्या स्वतःच्या शरीरावर होणाऱ्या जखमांबद्दल आणि मनातील आक्रोशाबद्दल लिहिले. हे 'स्त्री-विशिष्ट' ज्ञान मराठी साहित्यात पहिल्यांदा या महिला संतांनी आणले.

६. भारतीय ज्ञान प्रणालीतील या योगदानाची फलश्रुती

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, या महिला संतांनी दिलेले ज्ञान हे चार भिंतींच्या आतले नव्हते.

१. शिक्षण आणि साक्षरता: ज्या काळात स्त्रियांना अक्षराची ओळख नव्हती, त्या काळात त्यांनी 'मराठी' भाषेत उच्च दर्जाचे काव्य रचले.

२. सामाजिक मानसशास्त्र: समाजातील नैराश्य दूर करण्यासाठी त्यांनी नामसंकीर्तनाचा आणि भक्तीचा सोपा मार्ग सांगितला.

३. लोकशाही मूल्ये: वारीच्या निमित्ताने सर्व जाती-धर्माच्या स्त्रियांना एकत्र आणून त्यांनी 'वैचारिक लोकशाही'चा पाया घातला.

६. स्त्री-संत साहित्यातील शैक्षणिक व सामाजिक फलश्रुती:

स्त्री-संतांनी भारतीय ज्ञान प्रणालीत खालील महत्त्वपूर्ण भर घातली आहे

१. लोकभाषेचा स्वीकार: कठीण संस्कृत तत्त्वज्ञान 'मराठी' या लोकभाषेत मांडून ज्ञानाचे विकेंद्रीकरण केले.

२. समतावादी दृष्टिकोन: जात आणि लिंग यांच्या पलीकडे जाऊन 'माणूस' म्हणून जगण्याची दृष्टी दिली.

३. मानसशास्त्रीय आधार: भक्तीच्या माध्यमातून मानसिक दुःख कमी करण्याचे आणि आत्मविश्वास वाढवण्याचे कार्य केले.

४. लोकशाही मूल्ये: सर्वांना एकत्र आणून (उदा. पंढरीची वारी) एक सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला.

७. निष्कर्ष

प्रस्तुत अभ्यासावरून हे स्पष्ट होते की, मध्ययुगीन महिला संतपरंपरेने भारतीय ज्ञान प्रणालीला केवळ आध्यात्मिक न ठेवता त्याला 'जगण्याचे शास्त्र' बनवले. त्यांनी मांडलेले अनुभवधिष्ठित ज्ञान, लोकशिक्षण आणि सामाजिक समतेचे विचार आजही २१ व्या शतकातील समाजमनाला दिशा देणारे आहेत. हे साहित्य म्हणजे केवळ जुन्या ओव्या नसून तो भारताचा प्रगत वैचारिक वारसा आहे. स्त्री-संतांचे कार्य हे मराठी साहित्य आणि समाज सुधारणेचा पाया आहे.

८. संदर्भ ग्रंथ सूची

१. सुकथनकर बा. रं., महाराष्ट्र संत मंडळाचे ऐतिहासिक कार्य, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई.

२. सरदार गं. बा., संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती, महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, पुणे.

३. सावरकर ज. वि., महाराष्ट्राचे संत कवयित्री, भारत गौरव ग्रंथमाला, मुंबई.

४. सरोजिनी बाबर, महाराष्ट्रातील संत कवयित्री, समाजशिक्षण प्रकाशन, पुणे.

५. रानडे म. गो., Riseof the Maratha Power, Puna.

६. डॉ. तारा भवाळकर, मराठी संत साहित्य: नवी दृष्टी, विविध प्रकाशने.

CONTACT FOR SUBSCRIPTION

AJANTA
ISO 9001: 2015 QMS/ISBN/ISSN
Dr. Vinay S. Hatole
Jaisingpura, Near University Gate,
Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad)
Maharashtra, India - 431 004,
Cell : 9579260877, 9822620877
E-mail : ajanta2026@gmail.com
Website : www.ajantaprakashan.in